

Bredvad Mølle

Af Trine Rosenbæk

På sognegrænsen ved Gudenåen mellem Underup og Træden Sogn ligger Bredvad Mølle.

I dag ligner Bredvad Mølle en almindelig gård, men omkring 1900 var møllen en af Gudenåens største vandmøller, og den udgjorde i storhedstiden et lokalt handelscentrum med 22 ansatte.

Besøger man Vestbirk Vandkraft, Kloster Mølle, Silkeborg Papirfabrik eller Tangeværket kan man stadig den dag i dag få en god fornemmelse af det teknologiske fremskridt, som vandmøllerne og vandkraftanlæggene langs Gudenåen har udgjort: Fra de første vandmøller blev anlagt i middelalderen, så man kunne formale korn mellem store møllesten, og til industrialiseringsperioden, hvor Gudenåens fossende vand bidrog til nyttig energi og store produktionsfremskridt for de lokale industrier

Vandmøller langs Gudenåen

I middelalderen forpligtede fæstebønder sig til at formale korn på godsejernes vandmøller, hvorved møllerne blev vigtige knudepunkter i lokalsamfundet. I møllerstuen var der ofte udskænkning af kaffe og brændevin til møllegæsterne, mens de ventede på, at kornet blev malet. Med tiden blev møllerne langs Gudenåen også brugt til bearbejdning af malt i maltkværne til ølbrygning, savskæreri, særlige anlæg til fiskeri og valkning af uld i stampemøller. Sidstnævnte tiltag blev brugt på Bredvad Mølle, hvor man valkede ulden i valkekar og efterfølgende stampe den med små hamre. Klædestoffet blev så tæt, at det kunne modstå regn.

Men selvom kornformalingen på den måde blev suppleret med andre indtægtskilder, så fik vandmøllerne langs Gudenåen det svært fra slutningen af 1800-tallet. Der kom øget konkurrence fra vindmøller og elektriske småkværne, som især vandt frem efter 1. Verdenskrig. Elektricitet blev mere og mere udbredt, hvilket også betød effektivisering af en række af de processer, som vandmøllerne tidligere havde varetaget. Samtidig var bønderne, der gerne ville have "mere jord under ploven", interesserede i at få møllerne nedlagt, fordi de forhøjede vandstande ved de opstemmede møllesøer gjorde det vanskeligt at dræne landbrugsjorden i området.

I perioden mellem 1906 og 1925 blev der på landsplan nedlagt 270 vandmøller – heraf også de gamle kornmøller langs Gudenåen. Bredvad Mølle fungerede frem til 1921, hvor møllen udbrændte og man besluttede ikke at genopføre den. Kun de møller, der skiftede funktion og produktionsområde blev bevaret og overlevede typisk frem til midten af 1900-tallet.

Mens vandmøllerne altså blev nedlagt, etablerede man på strækningen langs Gudenåen efter 1. Verdenskrig, hvor der var mangel på kul og olie, to deciderede vandkraftanlæg på strækningen: Tangeværket ved Bjerringbro og Vestbirk Vandkraft.

Fra fæste til privateje

Bredvad Mølle menes at være etableret helt tilbage i det 13. århundrede. I mange, mange år var det Træden Sogns og Tønningmændenes stolthed. For skønt sognet var kendt som et fattigt sogn, så: *"... havde vi en vandmølle i sognet, som der i miles omkreds ikke fandtes magen til. Godt var dens byggested placeret ved et vadested, der i oldtiden førte en efter den tids forhold stor trafik fra henholdsvis nord og sydside (ellers øst-vest), og desuden blev den lagt et sted, hvor en stærk strøm af vand var til stede, fordi vi her har et af Gudenåens største fald på sin vej til Randers fjord. Et fald, der bevirker, at et undervandshjul bliver i stand til at yde tilstrækkelig kraft til at trække flere kværne på én gang, og det uden opstemning af nogen art"* (Gunnar Laurberg).

Eftersom området i starten af 1700-tallet blev indlemmet under Skanderborg Rytterdistrikt, så findes der gode optegnelser og bogføringer over møllens indtægter. Det fremgår også, at mens egnens gårde var vanskelige at finde fæstere til, så stod folk nærmest i kø for at få lov at fæste Bredvad Mølle med de 16 tdr. mølleskyld og 3-1-1-1 td. Hrtk. (=tønder Hartkorn). På den måde var det i gode tider en god og sikker forretning at drive mølle – men andre gange var det yderst vanskeligt, fx i forbindelse med isvintre, hvor møllen dels blev sat ud af drift og dels risikerede at bryde og knække under det stærke pres fra isen. Udgifterne til restaurering af møllen blev i sådanne tilfælde pålagt dels mølleforpagteren og dels Regimentskassen.

Et eksempel på dette var i 1745, hvor der blev sendt ilbud til Skanderborg, hvor Regimentskriver Gyborg i al hast fik trommet synsfolk og håndværkere sammen og skaffet egetræ til udbedring af skaderne. På dette tidspunkt lå ansvaret hos møllerenken, Kristen Andersdatter Langballe, der var enke efter to ægteskaber og som dermed blev pålagt en stor arbejdsbyrde såvel som økonomisk last. Heldigvis hjalp hendes far hende, og i foråret blev hun gift på ny med Morten Sørensen fra Snåstrup Mølle ved Århus. I forbindelse med trolovelsen overtog han, foruden skatterne af gården og mølleskylden, en reparationsudgift på 42 Rigsdaler og 1 mark landgilde.

Efter Rytterordningen blev afskaffet i 1767 overgik møllen, som en del af Nedenskov, Vilholt og Våbensholm, til Matstrup Gods. I de første år derefter blev den fæstet af Niels Jørgensen, der dog kun var der i få år, hvorefter den i 1769 overgik til Jens Sørensen og Anna Hansdatter (sidstnævnte fra Stougaard i Underup), som sammen drev møllen dygtigt i næsten 30 år. Sammen fik de 7 børn, hvoraf de 3 døde som spæde. Den yngste datter, Maren Sørensdatter, ejede i en årrække med sin mand, præsten Matthias Rahbek, bl.a. kirken i Underup.

Jens "Møller" døde imidlertid i 1797, hvorefter møllen – og et klækkeligt overskud – overgik til forvalter på Matstrup, Peder Kingo, som efter tidens skik ægtede enken, Anna, og dermed fik

møllen i fæste. Kingo var kendt for at have et *"brovtende og overlegent væsen, elsket af de få, hadet af de mange"* (Gunnar Laurberg).

I 1831 kom Mattrup Gods på tvangsauktion, og i 1832 får Peder Kingo sammen med Jens Møllers barnebarn, Jacob Rahbek (efter Maren og Matthias) delt købekontrakt på Bredvad mølle. I 1836 gik købet endeligt igennem, og Jacob købte Peder Kingo ud af møllen kun 14 dage efter, at de fik skødet. Allerede to år senere i 1838 solgte Jacob dog Bredvad Mølle videre til gæstgiver Hyrup fra Fredericia.

Jacob Rahbek fortsatte dog i morfarens fodspor og blev frem til sin død møller på henholdsvis Fjederholt Mølle, Hastrup Mølle, Farre Mølle og Gl. Estrup Mølle.

Storbrand

De første år efter Hyrups overtagelse gik mølleriet sin støtte gang, men om aftenen d. 10. september 1845 efter alle lige var gået til ro, galede "den røde hane" over møllen. Efter en lang og knastør sommer var der udbrudt ildebrand på de stråtækte bygninger.

Alle de tilstedeværende på møllen: Hyrup, fru og deres fire børn i alderen 6-21 år; Forpagteren, konen og deres søn på 2 år; tre møllersvende, tjenestepigen og røgterdrengen, blev grundigt forhørt om deres færden, og deres beretninger blev nedskrevet i Thyrsting Herreds Justitsprotokol.

Brandårsagen blev aldrig opklaret. Men branden var opstået i bryggerset, der blev benyttet af såvel ejer som forpagter til vask og brygning. Til brug for brygningen, der skulle finde sted næste dag, lå der en masse grenkvas, hvor branden sandsynligvis har fået let fat.

Under forhøret blev der gået hårdt til forpagteren, som i sommerens løb havde fået forhøjet dækningsgraden af sit indbo betragteligt. Men det viste sig, at både han og de øvrige tilstedeværende var fuldstændig uskyldige.

Møllen blev genopført, men uden bindingsværk i de nye bygninger og med tegltag på hele møllen. Fem år efter – i 1850 – solgte Hyrup møllen, der på det tidspunkt havde en indestående gæld på 13.030 Rigsdaler, til Christoffer Mortensen for 25.530 Rigsdaler.

Brandstiftelse og flugt til Amerika

Christoffer Mortensen havde imidlertid ikke for meget likviditet bag købet, hvorfor overtagelsen ikke var så lige til. Derfor blev der aftalt en afdragsordning mellem ham og Hyrup. Det lykkedes

imidlertid aldrig Møller Mortensen, der ellers var kendt som både snu og fræk, at skaffe de fornødne penge.

I 1852 var han så fastkørt, at han ikke så andre muligheder end at futte møllen af og få udbetalt forsikringssummen – hvilket måske havde været planen hele tiden...

En søndag i februar, hvor der ikke var så mange hjemme på møllen, antændte han brand tre forskellige steder på møllen: Én på tredje etage, én i den nye stampemølle på øen, som lå mellem møllen og åens omløb (som enhver vandmølle måtte have), og én på stuehusets loft.

Stampemøllen, der var det eneste sted med stråtag, hvilket Mortensen selv havde sørget for med høj tilhørende brandassurance, var den eneste bygning, der nedbrændte totalt. En del af stuehuset brændte også ned, men selve møllen havde han ikke held med at brænde.

Både myndigheder og forsikringsselskabet stillede sig højst tvivlende over for Mortensens forklaringer. Der var forskel på en september-brand oven på en tør sommer og en regnfuld, kold vinterdag – og der var forskel på stråttækt bindingsværk og grundmurede huse med tegltag...

Både Mortensen og hustruen, Jensine, blev arresteret og indsat i Brædstrup Arrest, der nu iværksatte en stor retssag.

Sagens akter dækker 150 tætskrevne sider i justitsprotokollen, hvorfor vi ved meget om hændelsesforløbet – skønt det aldrig lykkedes den daværende herredsfoged (der i datidens retssystem fungerede som såvel anklager, forsvar og dommer i samme sag) at få en tilståelse ud af dem:

På dagen for branden havde Mortensen ironisk nok haft besøg af Branddirektør og Ritmester Deichmann fra Skanderborg, som forsikringen var tegnet hos. Deichmann kom forbi ved middagstid for at spørge, om hans søn kunne få stilling som avlskar. Kl. 13 kørte han, og Mortensen skrev et par breve, som han efterfølgende sendte karlene afsted med på hesteryg. Flere andre på stedet var sendt væk, da han kl. 15 begyndte at sætte ild.

Da Østbirk-sprøjten ankom om natten, var stampemøllen totalt udbrændt, men møllen var uskadt, og det halve af beboelsen fik de altså reddet.

Der var forhør af 23 personer, der alle undrede sig over, at ilden kunne opstå tre steder, mens vinden bar væk og derfor ikke kunne være årsag. Det undrede dem også, at mølleren ikke ville slukke ilden og var længe om at sende bud efter sprøjten i Østbirk. I stedet fik han alle til at bære tøj og linned ud i gårdspladsen.

Møller Mortensen blev under retssagen løsladt mod kaution, men da han prøvede at stikke af med dampskibet fra Slesvig til Kiel for derefter at rejse til Amerika, blev han i sidste øjeblik arresteret igen.

8. september 1852 – mens de stadig var indsat i Brædstrup Arrest – fødte Jensine en datter. I Ring Kirkebog står der således: *"8. sept. Født Karen Bertha Maria Mortensen. Forældre: Arresteranter i Brædstrup Arrest, forhenværende Møllerfolk i Bredvads Mølle Christopher Mortensen og Hustru Jensine Oline Rønne f. Nielsen. Døbt i Ring Kirke 3. novbr. Moderen frembar barnet, sognedegn Eske Dalsgaard og Skolelærer M. Svendsen og Sogneforstander Ole Sørensen vare Daabsvidner, alle Ring Sogn"*(Gunnar Laurberg).

Møllerparret blev sluppet fri efter 1,5 år, og emigrerede til USA.

To krige og endnu en brand

Eftersom Møller Hyrup aldrig var blevet købt helt ud af møllen, måtte han igen indgå i forhandlingerne om et nyt salg. I første omgang blev Bredvad Mølle bortforpagtet, men i 1855 kunne Hyrup endelig komme helt ud af miseren, da han solgte til forpagteren Hans Hermann Holst.

Holst, der også fungerede på Kloster Mølle, var en dygtig møller, og han drev den fornuftigt. *"Så gik årene jo sin støtte gang. Ganske vist var der noget, der hed 1864 og tabet af Sønderjylland. Rundt i mange danske hjem var der en tom plads, for de havde jo tabt slaget, men dagligdagen rettede sig igen og nye lærkesange lød over landet"* (Gunnar Laurberg). 30 år efter overtagelsen solgte han til sønnen, Christian Pontoppidan Holst, der på det tidspunkt var 29 år og sikkert i en årrække i praksis havde drevet møllen for faren, der boede på Kloster Mølle.

Købssummen var 75.000 kr.

I årene derefter blev konkurrencen, som tidligere nævnt, væsentlig skærpet.

Vindmøllerne kom til, og vandmøllerne måtte udvide deres nicheområde. Det skete også på Bredvad Mølle, hvor man oprettede et finere valesystem til melfremstilling, et savskæreri, handel med foderstof og et brødbageri med salg ved brødkuske, der kørte rundt på egnen og solgte brød fra møllen.

I 1906, da Christian Holst var 50 år og havde fungeret som møller i godt 20 år, fraskødde han sig Bredvad Mølle og solgte den til brødrene Andersen (Anders Madsen Andersen og Anders Nielsen Andersen) fra Føvling for 75.000 kr. De fortsatte driften gennem 1. Verdenskrig, hvor industrialiseringens buldrende indtog blev sat lidt på "pause".

Bredvad Mølle, ca. 1909

I 1921 udbrændte møllen endnu en gang – og skønt det egentlig oprindeligt var meningen at genopbygge, den, så valgte den tilbageværende bror, Anders Madsen Andersen, at sælge til det nystiftede VOH – Vestbirk Oplands Højspændingsanlæg (senere Horsens Omegns Forenede Vandkraftanlæg) – der ikke var interesserede i bygningerne på stedet, men udelukkende i opstemningsretten på Gudenåen, så der kunne bygges et elværk med vandkraft.

Vestbirk Kraftværk stod klar til indvielse d. 2. december 1921. I starten leverede værket strøm til et område fra Juelsminde i øst til Nørre Snede i vest og fra Jelling i syd til Mossø i nord.

I dag udnyttes vandkraften fra Gudenåen stadig, og Vestbirk Vandkraft leverer i dag 2 GWh om året i dets virke som arbejdende museum under Naturstyrelsen.

I dag findes der på Underup-siden af Gudenåen et rekreativt område ved Bredvad Mølle. Her kan man nyde en medbragt frokost ved opstillede bordbænke og se på de kanoer, der sejler forbi i sommerhalvåret.

Der er opstillet et primitivt toilet ved området, der også fungerer som landgangsområde for kanosejlere.

Kilder:

Gunnar Laurberg: Bredvad Mølle. Brædstrupegnens Hjemstavnsforening. Årsskrift 1997.

<http://karens-kulturegn.simplesite.com/417646697>

Artikel på Historisk Atlas ([weblink](#))

Fotos fra: <http://karens-kulturegn.simplesite.com/417646697>